

rzysztof Dyrek*

PRÓBA OCENY KONKURENCYJNOŚCI PRODUKTÓW WYTWARZANYCH W POLSCE NA RYNKACH UNII EUROPEJSKIEJ

ATTEMPT OF THE EVALUATION OF THE COMPETITIVENESS OF PRODUCTS PRODUCED IN POLAND ON MARKETS OF THE EUROPEAN UNION

Summary

This paper analyses the changes in competitiveness of products produced in Poland on the market European Union during 2004-2008. The assessment relies on such factors as: RCA (Revealed Comparative Advantage), IMP (Import Penetration Index) and RTA (The Relative Trade Advantage Index). Research relies on information on composition of imports and exports by sections according to SITC Nomenclature. Relying on the information the author has identified which sectors seem to be competitive and which do not.

1. Uwagi wstępne

W maju 2010 r. minęło sześć lat od momentu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Od tego czasu zasady funkcjonowania polskiego handlu podlegały tym samym regulom, które obowiązywały pozostałe kraje Wspólnoty Europejskiej. Z teorii integracji ekonomicznej wynika, iż następstwem członkostwa na wspólnym rynku powinno być wystąpienie efektu kreacji oraz efektu przesunięcia handlu. Pierwszy z wymienionych polega na zwiększeniu handlu między partnerami w wyniku ograniczenia protekcjonizmu na terenie unii celnej. Mniej efektywna produkcja jest zastępowana przez tańszą produkcję z innego kraju członkowskiego. Im stawka celna była wyższa, tym efekt powinien być silniejszy. Drugi z wymienionych polega na zwiększeniu udziału handlu z krajami należącymi do danego ugrupowania, kosztem krajów trzecich. Zniesienie

---

* mgr, Zakład Ekonomii Wyższej Szkoły Biznesu – National-Louis University w Nowym Sączu.

barier celnych na obszarze zintegrowanym może doprowadzić do sytuacji, że produkcja wewnątrz ugrupowania jest tańsza niż towary produkowane relatywnie taniej przez kraje trzecie, ale ze względu na istnienie barier podnoszących cenę produktu na zewnętrznej granicy, wymiana nie jest podejmowana.

Celem pracy będzie zbadanie konkurencyjności produktów wytwarzanych w Polsce na rynku unijnym. W tym celu autor stawia hipotezę, która brzmi: „Konkurencyjność produktów wytwarzanych w Polsce na rynkach Unii Europejskiej zwiększa się, dzięki produktom zaawansowanym technologicznie”. Do weryfikacji hipotezy wykorzystano: metody opisowo-porównawcze, metody tabelaryczne, proste metody statystyczne i wskaźnikowe. Do obliczenia konkurencyjności posłużono się metodą przewag komparatywnych według B. Balassy. Obliczono wskaźniki: RCA – wskaźnik komparatywnej przewagi eksportu dla poszczególnych grup towarowych, IMP – indeks penetracji importowej oraz RTA – indeks relatywnej przewagi handlu w 2008 r. Do analiz statystycznych struktur eksportu i importu wykorzystano Międzynarodową Standardową Klasyfikację Handlu (SITC – United Nations Standard International Trade Classification), opierającą się na podziale według grup produktów.

2. Ogólne obroty handlowe Polski

We współczesnych gospodarkach wysokorozwiniętych handel zagraniczny odgrywa istotną rolę w generowaniu wzrostu gospodarczego. Dlatego też jednym z argumentów przemawiających za dalszym rozszerzeniem Unii Europejskiej było ułatwienie wymiany, a co za tym idzie, przyczynienie się do wzrostu międzynarodowej wymiany towarów i usług. Jednakże, mimo powiększania Unii Europejskiej o kolejne gospodarki, następuje stopniowy spadek znaczenia jej krajów w handlu światowym na rzecz Chin, co należy brać pod uwagę przy wnioskowaniu na przyszłość. W 2008 r. udział krajów UE-27 w całkowitym eksporcie światowym wyniósł ok.17%, zaś w całkowitym imporcie ok. 19%, co stanowi spadek o ok. 10% i 3% w stosunku do roku 1999 (odpowiednio eksport i import).

Tabela 1. Udział eksportu i importu Unii Europejskiej w światowym eksporcie i imporcie w porównaniu do Chin %

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
UE-27- Eksport	19,0	17,5	18,6	19,0	19,2	19,0	18,0	17,3	17,4	16,6
Chiny-Eksport	5,1	5,6	6,2	7,3	8,6	9,5	10,5	11,5	12,5	12,4
UE-Import	19,5	19,3	19,2	18,8	19,5	19,2	19,0	19,1	19,1	19,0
Chiny- Import	4,1	4,7	5,3	6,3	7,6	8,4	8,6	8,9	9,3	9,3

Źródło: baza danych Eurostatu, http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset+ext_it_introle&lang=en.

W stosunku do Unii Europejskiej udział handlu zagranicznego Polski w światowym eksporcie i imporcie systematycznie wzrasta, jednakże w dalszym ciągu zajmuje odległe pozycje, nieadekwatne do posiadanego potencjału gospodarczego. W 2008 r. udział Polski wynosił 1,1% w eksporcie oraz 1,2% w imporcie, co odpowiednio dawało 29. i 21. pozycję.

Tabela 2. Udział Polski w światowym handlu towarami w latach 2003-2008 (w %)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Import towarów	0,87	0,94	0,94	1,00	1,13	1,20
Eksport towarów	0,71	0,82	0,86	0,91	0,99	1,10

Źródło: http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/statis_e.htm.

Podobnie sytuacja wygląda, jeżeli porównamy udział Polski w eksporcie i imporcie zewnętrznym Unii Europejskiej. W 2008 r. było to odpowiednio 2,0% w eksporcie oraz 2,6% w imporcie. Polska ustępuje nie tylko największym krajom Unii, jak: Niemcy, Francja czy Wielka Brytania, ale również mniejszym od siebie, jak: Belgia, Holandia czy Szwecja. Nawet w porównaniu do Hiszpanii, często uważanej za metrum pod wieloma względami dla Polski, pozycja ta wygląda słabo. Udział Polski był ponad dwukrotnie mniejszy w eksporcie UE oraz ponad trzykrotnie mniejszy w imporcie.

Tabela 3. Udział poszczególnych krajów członkowskich UE w eksporcie i imporcie zewnętrznym Unii w 2008 r. (w%)

	Eksport	Import
Austria	2,6	1,8
Belgia	5,7	6,1
Bułgaria	0,5	0,7
Cypr	0	0,1
Czechy	1,2	1,4
Dania	1,8	1,3
Estonia	0,2	0,1
Finlandia	2,2	1,5
Francja	11,4	9,9
Grecja	0,5	1,7
Hiszpania	4,5	7,4
Holandia	7,0	13,1
Irlandia	2,4	1,1

	Eksport	Import
Litwa	0,5	0,6
Luksemburg	0,1	0,3
Łotwa	0,2	0,2
Malta	0,1	0,1
Niemcy	27,6	18,7
Polska	2,0	2,6
Portugalia	0,8	1,0
Rumunia	0,8	1,1
Słowacja	0,5	0,9
Słowenia	0,6	0,5
Szwecja	3,8	2,3
Węgry	1,2	1,5
Wielka Brytania	10,3	12,8
Włochy	11,6	11,1
Unia Europejska (27 krajów)	100	100

Źródło: baza danych Eurostatu, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database.

Największym partnerem handlowym Polski jest Unia Europejska, w ramach której zostało zrealizowane blisko 80% obrotów towarowych. W latach 1999-2008 wolumen handlu zwiększył się blisko trzykrotnie, z wyraźnym przyspieszeniem od 2004 r., a więc od momentu wstąpienia do Unii Europejskiej. Efekt kreacji handlu widoczny był również w przypadku handlu z pozostałymi partnerami. Dynamika obrotów handlowych z Unią Europejską kształtowała się na nieco wyższym poziomie w porównaniu do pozostałych krajów i wynosiła odpowiednio 190 i 186% w analizowanym okresie. Charakterystyczne jest, że tempo eksportu w stosunku do importu większe było przed wejściem do Unii Europejskiej, po akcesji relacje się odwróciły. I tak, eksport do Unii i pozostałych państw świata zwiększył się odpowiednio o 13 i 10%, w przypadku importu to 5 i blisko 4%. W drugim okresie relacje te kształtowały się następująco: 20,75 i 29,25% po stronie eksportu, natomiast import to 20,5 i 31% odpowiednio dla Unii i pozostałych państw. Reasumując, drugi okres w stosunku do pierwszego cechuje większa dynamika obrotów handlowych i szczególnie jest to widoczne w handlu z partnerami spoza UE. Jednakże taka koncentracja handlu w rejonie, który nie należy obecnie do najszybciej rozwijających się, jest pewną słabością Polski. Dała się ona już odczuć w czasie ostatniego kryzysu gospodarczego, choć gwałtowny spadek wartości złotego wpłynął amorty-

zując na podtrzymanie strumieni eksportu. Niewątpliwie jednak słaba dynamika wzrostu gospodarczego państw obszaru Unii, czyli głównych odbiorców polskiego eksportu, osłabi także tempo wychodzenia z kryzysu¹⁾. Słabością polskiego handlu jest względnie niski udział w nim gospodarek, które dzisiaj są „lokomotywą” wzrostu gospodarczego, takich jak: Chiny, Indie czy Brazylia. Obroty handlowe z tymi krajami od kilku lat są na tym samym poziomie i oscylują wokół 1%, czyli ma to marginalne znaczenie dla wielkości produkcji w Polsce, jedynie import z Chin ma tendencję wzrostową i na koniec 2008 r. kształtował się wokół 8%.

Tabela 4. Udział Chin, Brazylii i Indii w eksporcie i imporcie Polski w latach 2006-2008

	2006		2007		2008	
	eksport	import	eksport	import	eksport	import
Brazylia	0,2	0,5	0,2	0,4	0,3	0,3
Chiny	0,7	6,1	0,7	7,1	0,8	8,1
Indie	0,2	0,4	0,1	0,4	0,2	0,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Rocznika Statystycznego Handlu Zagranicznego GUS*.

Porównując udziały w ogólnych obrotach handlowych, można stwierdzić, iż efekt przesunięć jest minimalny. Analizując okres 2000-2008 widzimy, iż reszta świata traci tylko 0,24 punktu procentowego. Udziały obrotów tych krajów, nie należących do ugrupowania, wynosiły odpowiednio 26, 24 i 26%.

W 2008 r. import z Unii Europejskiej stanowił blisko 72% całości importu krajowego i wzrósł w porównaniu do roku 2000 o blisko 2 punkty procentowe, eksport stanowił 77,5% całości wyeksportowanych towarów i zmniejszył się o blisko 4 punkty procentowe. Pozostałe kraje zmniejszają udziały w polskim imporcie, jednak zwiększają udziały w polskim eksporcie z 18,8 w 2000 r. do 22,5% w roku 2008. Konkludując, po wstąpieniu do Unii Europejskiej Polska więcej importuje niż eksportuje, natomiast do pozostałych państw odwrotnie, czyli relatywnie więcej eksportujemy niż importujemy. Oznacza to, że po roku 2004, czyli po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, korzyści z międzynarodowej wymiany towarów i usług wystąpiły w większym stopniu po stronie Ugrupowania niż po stronie Polski.

¹⁾ Wg ocen Deutsche Banku w 2010 r. gospodarka UE będzie się rozwijała w tempie 1-1,5%, wobec 6,7% w Azji, około 4% dla całej gospodarki światowej. Zob. *Świat dołtęro zapłaci za kryzys*, „Rzeczpospolita”, 9.02.2010.

3. Główni partnerzy handlowi i struktura towarowa wymiany handlowej Polski

W 2008 r. Polska najwięcej wyeksportowała do Niemiec, Francji, Włoch i Czech, dla których łączny obrót wynosił około 55% całości polskiego eksportu. Najmniejsze obroty zanotowano natomiast z Maltą, Cyprzem, Luksemburgiem, Portugalią, Słowenią, Bułgarią, Estonią, Grecją, Irlandią, dla których to państw łączny obrót stanowił tylko ponad 3% całości polskiego eksportu.

Tabela 5. Obroty handlu zagranicznego z krajami UE w 2008 r. w % (ceny bieżące)

Kraje	Import	Eksport
Austria	2,8	2,5
Belgia	3,8	3,3
Bułgaria	0,3	0,6
Cypr	0,0	0,1
Czechy	5,8	7,3
Dania	2,0	2,5
Estonia	0,1	0,7
Finlandia	2,4	1,1
Francja	7,6	8,0
Grecja	0,3	0,7
Hiszpania	3,5	3,2
Holandia	5,6	5,2
Irlandia	1,1	0,6
Litwa	0,9	2,1
Luksemburg	0,3	0,3
Łotwa	0,2	0,9
Malta	0,0	0,0
Niemcy	37,1	32,2
Portugalia	0,4	0,4
Rumunia	0,8	2,0
Słowacja	3,1	3,2
Słowenia	0,7	0,5
Szwecja	3,3	4,1
Węgry	2,9	3,6
Wielka Brytania	4,6	7,4
Włochy	10,5	7,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Po stronie importu głównym partnerem były Niemcy, Włochy, Holandia, Francja i Czechy, a więc kraje, z którymi mamy również największe obroty po stronie eksportu, których łączny wolumen obrotu oscylował wokół 65% całości importu.

Tabela 6. Struktura towarowa eksportu Polski w latach 1995-2008 (wg Sekcji Międzynarodowej Nomenklatury Towarowej Handlu Zagranicznego - SITC) – w % (ceny stałe z 2000 r.)

Eksport	1985*	1995	2000	2005	2006	2007	2008
0	7,5	7,9	7,5	8,8	8,4	7,8	8,1
1	0,7	1,0	0,4	0,6	0,6	0,7	0,7
2	7,2	3,9	2,8	1,8	1,6	1,5	1,4
3	15,7	9,3	5,1	3,2	2,9	2,4	1,9
4	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2
5	6,1	7,2	6,8	7,2	7,2	7,2	7,3
6	15,0	25,9	24,8	20,3	19,5	18,7	17,4
7	39,4	25,7	34,2	44,0	46,4	48,4	50,2
8	6,8	19,0	18,3	13,9	13,1	12,9	12,7
9	1,4	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1

* ceny bieżące

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS.

Analizując strukturę handlu zagranicznego Polski w oparciu o pozycje towarowe w ramach klasyfikacji SITC^[2], widzimy, iż zarówno po stronie eksportu, jak i importu zdecydowanie dominuje sekcja 7, czyli maszyny, urządzenia i sprzęt transportowy. Nadmienić należy, że jest to główny strumień polskiego eksportu, nieprzerwanie od lat 80. ubiegłego wieku. W dalszej kolejności są to towary przemysłowe, sklasyfikowane głównie według surowca oraz różne wyroby przemysłowe, czyli sekcje 6 i 8. Wymienione grupy produktów stanowią 76% całości polskiego eksportu. Od strony importu, oprócz wymienionej sekcji 7, głównymi grupami produktów są chemikalia i produkty pokrewne (sekcja 5) oraz ponownie towary przemysłowe sklasyfikowane głównie według surowca, czyli sekcja 6, co stanowi 70% całego importu do Polski.

Przyglądając się strukturze towarowej z punktu widzenia wymiany handlowej z 26 krajami Unii Europejskiej, sytuacja wygląda następująco:

- dodatni wynik w handlu zagranicznym posiadamy w sekcji 0 i 1 (żywność i zwierzęta żywe oraz napoje i tytoń), sekcji 3 (paliwa mineralne,

² Międzynarodowa Standardowa Klasyfikacja Handlu (United Nations Standard International Trade Classification) – klasyfikacja, która dostarcza danych do analiz statystycznych produkcji, opierająca się na podziale według grup produktów.

smary i materiały pochodne) oraz sekcji 6 (towary przemysłowe). Saldo kształtuje się następująco: 1,7 mld euro, 0,08 mld euro oraz 0,62 mld euro.

- ujemny wynik handlowy widoczny jest dla sekcji 2 i 4 (surowce niejednolite z wyjątkiem paliw i oleje, tłuszcze, woski zwierzęce i roślinne), sekcji 7 (maszyny i urządzenia i sprzęt transportowy) oraz sekcji 5 (chemikalia). Wyniki kształtują się następująco: -0,29 mld euro, -2,78 mld euro oraz -9,53 mld euro.

Tabela 7. Struktura towarowa importu Polski w latach 1995-2008 (wg Sekcji Międzynarodowej Nomenklatury Towarowej Handlu Zagranicznego - SITC) – w % (ceny stałe z 2000 r.)

Import	1985*	1995	2000	2005	2006	2007	2008
0	8,3	8,3	5,2	5,1	4,9	5,2	5,3
1	0,9	1,0	0,4	0,6	0,6	0,7	0,6
2	9,3	6,2	3,4	2,7	2,7	2,5	2,4
3	22,2	15,7	10,8	8,5	6,8	6,6	6,0
4	0,8	0,5	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3
5	8,9	13,6	14,1	15,2	14,5	14,1	14,1
6	13,6	18,7	20,0	21,4	21,4	21,3	19,8
7	30,6	26,6	37,0	36,7	37,2	37,6	39,5
8	5,1	9,2	8,6	9,4	9,3	9,6	10,3
9	0,3	0,3	0,2	0,0	2,1	2,2	1,7

* ceny bieżące

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS.

4. Kształtowanie się przewagi konkurencyjnej polskich przedsiębiorstw w handlu z krajami Unii Europejskiej

W celu zweryfikowania pozycji konkurencyjnej polskich przedsiębiorstw zbadano za pomocą wskaźników: RCA (wskaźnik komparatywnej przewagi eksportu), IMP (indeks penetracji importowej) oraz RTA (indeks relatywnej przewagi handlu) przewagę komparatywną poszczególnych grup towarowych wyeksportowanych na rynki Unii Europejskiej. W przypadku wskaźników RCA oraz RTA uzyskane wyniki powyżej jedności świadczą o przewadze komparatywnej, natomiast wskaźnik IMP powyżej jedności mówi o braku przewagi i świadczy o chłonności rynku dla określonej grupy towarów. Wskaźniki liczone są według teorii przewag komparatywnych B. Balassy w następujący sposób:

$$RCA = [X_{ip}/X_p] / [X_{iUE}/X_{UE}];$$

$$IMP = [Y_{ip}/Y_p] / [Y_{iUE}/Y_{UE}];$$

$$RTA = RCA / IMP;$$

gdzie:

X_{ip} – eksport grupy towarowej i z Polski do państw UE 27

X_{iUE} – eksport grupy towarowej i z wszystkich krajów UE do UE 27

X_p – całkowity eksport i z Polski do państw UE 27

X_{UE} – całkowity eksport wszystkich krajów UE do państw UE 27

Y_{ip} – import grupy towarowej i do Polski z państw UE 27

Y_{iUE} – import grupy towarowej i wszystkich krajów UE z UE 27

Y_p – całkowity import Polski z państw UE 27

Y_{UE} – całkowity import wszystkich krajów UE z UE 27

Należy w tym miejscu nadmienić, iż Polska była ujmowana w unijnym handlu, co oznacza, że np. eksport dla UE 27 jest ujęty we wskaźniku RCA jako suma otrzymana przez uwzględnienie eksportu 27 krajów unijnych łącznie z Polską. Wyniki przedstawione są w tabeli 8.

Tabela 8. Wielkości wskaźników RCA i IMP dla roku 2008

	RCA	IMP	RTA
SITC0-1	1,19546239	0,800265122	1,413823
SITC2-4	0,54486957	0,737589626	0,738716
SITC 3	0,68725694	0,499968752	1,3746
SITC 5	0,59826542	1,001568203	0,597329
SITC6-8	1,27269156	1,154876325	1,102015
SITC 7	1,09875623	1,079536423	1,017804

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

Analizując wskaźnik RCA można stwierdzić, iż w 2008 r. Polska miała przewagę komparatywną w zakresie produktów rolno-spożywczych, przetworzonych wyrobów przemysłowych oraz maszyn i środków transportu. Z kolei najniższa wartość osiągnięta została w przypadku chemikaliów i produktów pokrewnych. Wartości wskaźnika penetracji importowej poniżej 1 wskazują na przewagę w przypadku żywności, surowców, olejów i tłuszczów roślinnych i zwierzęcych oraz paliw mineralnych. Natomiast w stosunku do chemikaliów, wyrobów przemysłowych oraz maszyn i środków transportu polski rynek wykazuje dużą chłonność. Wskaźnik RTA, który liczymy jako stosunek RCA do IMP, pozwala na zbadanie przewagi konkurencyjnej poprzez zważenie relatyw-

nych korzyści eksportu i importu i daje pełniejszy obraz informacji na temat przewag komparatywnych. W tabeli 8 pokazano wielkości wskaźnika RTA, który wskazuje na przewagi komparatywne w następujących grupach towarów:

- produkty wytwarzane w Polsce posiadają przewagę komparatywną we wszystkich grupach oprócz chemikaliów,
- największą przewagę posiadają w produktach rolno-spożywczych - 1.41, następnie w paliwach mineralnych - 1,19 oraz wyrobach przetworzonych przemysłowo surowców - 1,0,
- najmniejszą przewagę posiadają w grupie produktów związanych z surowcami, olejami i tłuszczami roślinnymi i zwierzęcymi oraz maszynami i środkami transportu.

5. Uwagi końcowe

Największym partnerem handlowym Polski jest Unia Europejska, w ramach której zostało zrealizowane blisko 80% całości obrotów handlowych Polski. Głównymi partnerami handlowymi Polski są: Niemcy, Francja, Włochy. Z krajów Europy Środkowo-Wschodniej głównym partnerem są Czechy.

Po akcesji relatywnie więcej towarów importujemy niż eksportujemy do Unii Europejskiej, natomiast z reszty świata mniej importujemy, a więcej eksportujemy, czyli Unia Europejska przejęła korzyści handlowe po przystąpieniu do tego ugrupowania.

W handlu z krajami Unii dominują dwie grupy towarów, zarówno po stronie eksportu, jak i importu: wyroby i różne produkty przetworzone oraz maszyny i środki transportu. Stanowią one 76% całości eksportu i 70% całości importu.

Dodatknie saldo posiadamy w handlu produktami rolno-spożywczymi, paliwami mineralnymi oraz wyrobami przemysłowymi przetworzonymi. Ujemny wynik dotyczy surowców bez paliw, olejów i tłuszczów roślinnych i zwierzęcych, maszyn i środków transportu oraz chemikaliów.

Polska posiada przewagi komparatywne we wszystkich grupach towarowych, oprócz chemikaliów. Największą przewagę posiadają produkty rolno-spożywcze, paliwa mineralne i wyroby przemysłowe przetworzone. Surowce, oleje i tłuszcze roślinne i zwierzęce oraz maszyny i środki transportu posiadają niewielką przewagę komparatywną. Tak więc w dalszym ciągu dominują produkty o dużym nakładzie pracy i surowców w stosunku do produktów cechujących się dużym wkładem technologii, co pokazuje, że teza postawiona przez Autora na początku pracy jest nieprawdziwa.

Literatura

1. Balassa B., *Comparative advantage, trade policy and economic development*, New York University Press 1989, s.30-80.
2. Dyrek K., *Rola bezpośrednich inwestycji zagranicznych w gospodarkach rozwijających się – doświadczenia Irlandii* [w:] *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w budowaniu potencjału konkurencyjności przedsiębiorstw i regionów*, red. Karaszewski W., Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2007.
3. Eurostat, baza danych, strona <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
4. GUS: *Rocznik Statystyczny Handlu Zagranicznego*, Warszawa 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009.
5. Kudłacz T., Woźniak D., *Konwergencja czy polaryzacja rozwoju regionalnego Polski w perspektywie 2020 r. w świetle projekcji modelu HERMIN?*, "Zarządzanie Publiczne" 2009, nr 1(7).
6. Kaliszuk E., *Wspólna polityka handlowa a interesy gospodarcze Polski* [w:] *Gospodarka Polski w Unii Europejskiej w latach 2004-2006*, red. Bąk H., Wojtkowska-Łodej G., SGH, Warszawa 2007, s. 323-369.
7. Ładyka S., *Z teorii integracji gospodarczej*, SGH, Warszawa 2000.
8. *Zróżnicowanie rozwoju jako impuls pro wzrostowy w gospodarce światowej*, red. Żukrowska K., SGH, Warszawa 2008.